

ՀԱՅՈՐ ՀԻՍՈՒՍԻՆ ՎԵՐԱԳՐՎԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XV, XVII ԴԴ.)

Առաջարկվող ժամանակագրությունը և Մատթեոս Հովհաննեսյուհու հիշատակարանը, որոնք գտնվում են № 7841 ձեռագրում, հրատարակել է Աշ. Հովհաննիսյանը «Արարատ» ամսագրում (1914 թ., էջ 1108—1114, 1915 թ., էջ 61—69), «նոր նյութեր հայ ունիթորական պատմագրությունից» խորագրով:

Ժամանակագրությունը սկսվում է 1420 թվականին Սամսուն քաղաքում տեղի ունեցած հրդեհի և վերջանում է 1636 թվականին մի շարք եղելությունների հիշատակությամբ: Հրատարակիչը ժամանակագրությունը վերագրել է Ծար Ազիզի որդի, Հիսուսյան միաբանության անդամ Հակոբին, վերջինս իրեն այդպես էլ կոչվում է, «Ես աչքի թիակոբ Յիսուսի, որդի Ծար Ազիզի, ազգաւ Դարբնեցի ի գեղէն Կէծկո...»: Սակայն ժամանակագրության քննությունը մեզ բերեց այն եզրակացության, որ այն տարբեր իրենց ժամանակի դեպքերը միմյանցից անկախ շարադրած հեղինակների տեղեկություններ են, որ հետագայում միացվել են և կազմել ներկա ժամանակագրությունը: Սա բաղկացած է հետևյալ, միմյանցից անկախ, հատվածներից:

Ա. Հատվածը ընդգրկում է 1420—1545 թվականի դեպքերի հիշատակությունը:

Բ. Հատվածը՝ 1467—1501 թվականների:

Գ. Հատվածը՝ 1575—1636 թվականների:

Ծար Ազիզի որդի Հակոբ Հիսուսյանի գրչին է պատկանում միայն երրորդ հատվածը (1575—1636 թ. թ.): Ի՞նչ փաստեր են քերում այս համոզման:

Առաջին՝ ժամանակագրության մեր բաժանման երեք հատվածում էլ հանդիպում ենք այնպիսի հիշատակությունների կամ ակնարկների, որոնք պարզ ցույց են տալիս, որ հեղինակները ժամանակակից են հիշատակված դեպքերին և որովհետև ողջ ժամանակագրությունն ընդգրկում է 216 տարվա՝ 1420—1636 թվականների անցքերը, հետևապես միևնույն հեղինակը չէր կարող իր հիշատակած բոլոր դեպքերին ժամանակակից լինել: Այսպես, ժամանակագրության Ա հատվածում (1420—1545 թ. թ.), երբեմն ամսաթվերը նշելու մանրամասնությամբ, հիշված են անգամ կարկուտ տեղալու, խիստ ցրտեր տեսնելու և այլ նման փաստեր: Միայն ժամանակակից մարդը կարող էր նման մանրուքներ գրի առնել: Բ հատվածի (1467—1501 թ. թ.) հեղինակը գրում է, որ Կարա-Կոյունլու փատիշահ՝ Ջհանշահի սպանությունից հետո, որդին՝ «Հասան Ալին Մակուայ քերդումն քանդի էր դուռ էրեկ և թագասորեաց» մեր աշխարհի մինչև Ը (8) ամիս, յետ էնդոր Հասան փատիշահն էրէկ Հասան Ալին սպանէց, զմեր աշխարհս էառ և թագաւորեաց [մինչև] ԿԸ (=1468): Ինչպես դժվար չէ նկատել ընդգծված բառերից, վերահիշյալ դեպքերին էլ ժամանակա-

յից է այս հեղինակը: Իսկ Գ հատվածում հեղինակը, Հիսուսյան միաբան Հակոբը դեպքեր է գրանցում գերազանցապես իր կյանքից: Այսպիսով, վերոհիշյալ երեք հատվածներում էլ հանդիպում ենք ժամանակակից անձնավորությունների վկայությունների, որոնք ժամանակով իրարից բավական հեռու են: Երկրորդ՝ դեռ ընկ. Աշ. Հովհաննիսյանն իր հոդվածի ներածականում նկատել էր, որ «Այստեղ նա (հեղինակը — Վ. Հ.) ժամանակագրական կարգով ի մի է հավաքում մի շարք կցկտուր տեղեկություններ...»: Այդ ճիշտ է, սակայն ժամանակագրությունն ամբողջապես վերցված ժամանակագրական կարգով չի կաղմված. այսպես, ժամանակագրությունը սկսվելով 1420 թ. Սամսուն քաղաքի հրդեհի հիշատակությամբ հասնում է մինչև 1545 թ., որից հետո դեպքերի հիշատակությունը փոխանակ շարունակվելու 1545 թվականից այս կողմ, ետ է գնում և նորից սկսվում 1467 թվականին կատարված դեպքի հիշատակությամբ, ապա դեպքերի ժամանակագրական կարգը հասցնում մինչև 1501 թվականը: Գ. հատվածը սկսվում է 74 տարի ընդմիջումից հետո՝ շահ Թահմազի մահվան հիշատակությամբ և հասնում մինչև 1636 թվականը: Այստեղ դժվար չէ նկատել, որ դեպքերի ժամանակագրական կարգը պահվել է մեր նշած երեք տարբեր հատվածներում, բայց ոչ ամբողջ ժամանակագրության մեջ:

Երրորդ՝ ժամանակագրության Ա հատվածն, ինչպես ասացինք, ընդգրկում է 1420—1545 թվերի, իսկ Բ-ն 1457—1501 թվերի ժամանակամիջոցը, հետևապես Ա. հատվածը ժամանակագրական տեսակետից ընդգրկում է Բ հատվածն ամբողջովին, ուրեմն հասկանալի է, որ միևնույն հեղինակը չէր կարող Ա հատվածի ժամանակամիջոցից առանձնացնել 1467—1501 թվերի դեպքերը (Բ հատված) և առանձին ժամանակագրություն կազմեր, որպեսզի հետո էլ այդ երկուսը մեխանիկորեն միացնեի միմյանց, չնկատելով, որ ժամանակագրության տարբեր հատվածներում, իր իսկ կողմից, միևնույն տարեթվի տակ, հիշատակված են տարբեր դեպքեր ու իրողություններ: Դեմ առ դեմ դնում ենք նույն տարեթվին վերաբերող տարբեր երկու հիշատակարաններ ժամանակագրության Ա և Բ հատվածներից

Ա հատված

1. «ՌԴՃԿԸ (1468) թվին տվրի Ժէ զատիկ գիշերն ցուրտ արար զայդիս տարաւ զմատրն և զհառն»:

2. «ՌԴՃԸՁԱ (1481) թվին զարձեալ ցուրտ արար զայդիս տարաւ»:

Բ հատված

1. «... Հասան փատիշահն էրէկ Հասան Ալին սպանէց, զմեր աշխարհս էառ և Թաղաւորեաց (ՌԴՃԿԸ (1468) թվին»:

2. «ՌԴՃԸՁԱ (1481) թվին Յաղուպ բէկն կըռուեցաւ զՍուտանն սպանէց և ինքն Թաղաւորէց»:

Եթե այս հատվածները միևնույն հեղինակին պատկանեին, բնական է, որ նա միևնույն տարեթվի տակ կնշեր հիշատակարժա՛ն իրեն հայտնի բոլոր դեպքերը և նոր միայն կանցներ հաջորդ տարիների անցուղարձի շարադրությանը:

Չորրորդ՝ ժամանակագրության երրորդ՝ Հակոբ Հիսուսյանի գրչին պատկանող հատվածը, որպես ինքնուրույն ժամանակագրություն, պահպանվել է № 2037 ժողովածուի 78-րդ ք էջում: Դժբախտաբար ժամանակագրությունից պահպանվել է միայն մեկ էջ, որը վերջանում է. «Այս ամի (1636 թ.) Լէհաց

1. Պետ. Մատենադարանի № 2637 ժողովածուն ընդօրինակել է Հովհաննիսյանի 1421 թ., Կաֆայում (էջ 187ա): Ժողովածուի գատարկ թերթերում (երկուսում) Հակոբ Հիսուսյանի արձանագրել է իր ժամանակի (1575—1636 թթ.) կարեւոր դեպքերը:

թագաւորն գէսպան առաքեաց մօտ շահ Սաֆւին: Շահ Սաֆւին պարոնտէր Օգոստինոս արքեպիսկոպոսն հատվածով, հենց այստեղ էլ վերջանում է 78-րդ էջը (գրված է նույնիսկ ներքևի լուսանցքը), հաջորդ էջը, որի վրա պետք է լինէր ժամանակագրության շարունակութիւնը, ընկել է: Կորուստի փաստը հաստատվում է նրանով, որ նախ՝ № 2037 ժողովածուի համապատասխան մասում նկատելի է կորած թերթի հետքը: Երկրորդ՝ ժողովածուի մամուլները գերազանցապես բաղկացած են 12 թերթից (միայն երկուսն ունեն 14-ական թերթեր), սակայն 7-րդ մամուլը, որի 10-րդ թերթում էլ գտնվել է մեզ հետաքրքրող ժամանակագրության մնացած մասը, այժմ բաղկացած է ընդամենը 11 թերթից (10-րդ թերթն ընկած է): Այսպիսով, տվյալ ժամանակագրութիւնը Հիսուսայն միաբանության անդամ Հակոբի ինքնագիր օրինակն է, ուստի և հաստատվում է մեր ենթադրութիւնն այն մասին, որ Հակոբը եղել է ոչ թե ամբողջ ժամանակագրության, այլ միայն նրա Գ հատվածի հեղինակը: Բայց դուցե Հակոբն այդ երեք հատվածների միակցողն է եղել: Սակայն փաստերը ժխտում են անգամ նրան այդպիսի դեր վերագրելը: Այսպես, եթե Հակոբի ժամանակագրության ինքնագիր օրինակում (№ 2037), 1636 թվականի մի դեպքի կապակցութեամբ հեղինակը գործ է ածել դեկտեմբեր ամսանունը լատինական արտասանությամբ՝ «դեցեմբեր» ձևով, ապա № 7841 ձեռագրի համապատասխան հատվածում ամսանունը բերված է հայկական արտասանութեամբ՝ «դեկտեմբեր»:

Բացի այդ, Հակոբի ինքնագիր օրինակում, 1576—1585 թվականների կապակցութեամբ, հեղինակը գրում է. «... ապրիլն Ը (8) կարմիր կիրակին ցուրտ արար, այգին, ծառն տու[ն]կն զամէն զամէն տարաւ Զենք գիտիլ թէ մեր ճարս ինչ կնէր, սերմն գծեցինք ցուրտ ձմեռն կտրէց, խիստ դժվար ժամանակ էր: Մեք տեսանք՝ մորեխ արեկ, հասույն զամէն կերաւ» (№ 2037, էջ 78բ):

Այս ընդարձակ հատվածը № 7841 ձեռագրի ժամանակագրության մեջ կրճատվել է և պահվել միայն սկզբի մասը. «... ապրիլի Ը (8) կարմիր կիրակի ցուրտ արար, այգին ծառն, տունկն զամէն տարաւ» (էջ 195—196):

Հասկանալի է, որ եթե ժամանակագրության վերոհիշյալ երեք հատվածների միմյանց կցողը կամ խմբագրողը Հակոբը լինէր, ապա նա նույնությամբ կպահպանէր ինչպես դեկտեմբեր ամսանվան իր լատինական ուղղագրութիւնը, այնպես էլ չէր համառոտի 1376—1585 թվականների վերաբերյալ իր հաղորդած տեղեկութիւնները: Ժամանակագրական այս երեք անկախ հատվածների միացնողն ու խմբագրողը, ամենայն հավանականութեամբ եղել է Մ 7841 ձեռագրի գրիչ Բաղդասարը: Նա անկասկած ծանոթ է եղել № 2037 ձեռագրին և իր ընդօրինակած ձեռագրի նյութերի մեծագույն մասը հավանորեն վերցրել է հենց նույն ձեռագրից:¹ Նա ոչ միայն օտագործել է Հակոբի կազմած ժամանակագրության ինքնագիր օրինակը, այլև ժամանակագրության Ա հատվածում գրել է մի տեղեկութիւն՝ 1420/21 թվականին Սամսուն քաղաքում տեղի ունեցած հրդեհի և տաճկա-հունգարական պատերազմի մասին, բաղելով այն № 2037 ձեռագրի գրիչ Հովասափ Ապարանեցու հիշատակարանից: 2. Ապարանցին իր հիշատակարանում ի միջի այլոց գրել է.

«Ի սոյն ամի (1421) ի Սամիսոն քաղաք կրա[կ] անկաւ և զամենեաւն առ հասարակ կիզեաց || և զամենայն հասակ: Ի սոյն ամի ո[ւ]նկարաց || զթուրքն կոտրեաց, և կոտոր[եաց] || իբրև ՀԻ (70 000) մարդ» (էջ 187ա):

¹ Բացառութեամբ երկու փոքրիկ գրութիւններ:

Ժամանակագրության Ա հատվածի համապատասխան մասում կարդում ենք. «Յամի տեառն Ռնի (1420) ի Սամիսոն քաղաք, որ է մերձ ծովին Պոնդոսի, կրակ անկաւ և զքաղաքն առ հասարակ այրեաց ծայրէ ի ծայր: Դարձեալ ի Նոյն ամին Ունկարաց կայսրն կոտ[ո]րեաց զթուրքն, որ է Քրիշչին և կոտորեաց ի զօրաց թուրքին ՀՌ (70 000) մարդ»:

Եթե մի կողմ թողնենք տարեթվի մեկ տարվա տարբերությունը և որոշ ծանուցումները (ինչպես օրինակ «որ է մերձ ծովին Պոնդոսի» և այլն), որոնք ամենայն հավանականությամբ գրչի ուղղումները կամ լրացումները կարող են լինել, ապա վերջինիս աղբյուրը Հ. Ապարանեցու՝ հիշատակարանն է՝ անշուշտ:

Այսպիսով Հիսուսյան միաբանության անդամ, Եար Ազիզի որդի՝ Հակոբի անունով 1914 թ. «Արարատ» ամսագրում հրապարակված ժամանակագրությունը բաղկացած է եղել անկախ հատվածներից, իսկ Հակոբը ժամանակագրության միայն Գ հատվածի հեղինակն է: Իսկ ամբողջ ժամանակագրության կազմողն ու խմբագրողը եղել է, ամենայն հավանականությամբ № 7841 ձեռագրի գրիչ Բաղդասարը, որը ժամանակագրությունը կազմել է 1670-ական թվերին¹ ձեռքի տակ ունենալով ինչպես ժամանակագրության Հակոբի ինքնագիր հատվածը և Հովհաննիս Ապարանեցու № 2037 ձեռագրի հիշատակարանը, այնպես էլ ուրիշ աղբյուրներ:

Եթե բացասենք ժամանակագրության Ա հատվածում առաջին երկու հիշատակությունը, ապա մնացած մասը կարելի է ասել, պատմական առանձին նշանակություն չունի: Բավական հետաքրքիր տեղեկություններ կան Բ հատվածում: Այդ տեղեկությունները վերաբերում են Ակ-Կոյունլու Ուզուն Հասանի և հաջորդների պատերազմներին և ապստամբություններին: Պատմական այդ ջրջանի վերաբերյալ մեր աղբյուրները շատ քիչ տեղեկություններ են տալիս: Համաձայն էին Պուլի, Ջահանշահի սպանությունից հետո, հաջորդում է Հասան Ալին 1467—1469 թ. թ.: Իսկ Ալիշանը Հասան Ալու շրջանը որոշում է 1467—68 թ. թ. ժամանակաշրջանում: Ժամանակագրությունը հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս այդ առթիվ. «Հասան Ալին Մակուայ բերդում բանդի էր, դուռ էրեկ (հոր՝ Ջահանշահի սպանությունից) հետո — Վ. Հ.) և թագաւորեաց մեր աշխարհիս մինչև Ը (8) ամիս, յետ էնդոր Հասան փատիշահն էրէկ Հասան Ալին սպանեց, զմեր աշխարհս էառ և թագաւորեաց (ՌԳԾ) ԿԸ. (1468) թվին»:²

¹ № 7841 ձեռագրի գրիչը Բաղդասարն է (էջ 88ա) և եթե ինչպես հիշտ նկատել է բնկ. Ա. Հովհաննիսյանը, «ենթադրենք, որ ձեռագրին «զօնդը» և p 55 V. հիշվող «Քրա Բաղդասար... զեզլէն Գեծկոյ, նոր շրջայ, որ այժմ է միասին Գրեգոր վարդապետին»։ Նույն անձնավորություններն են, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ ձեռագիրը գրվել է, ի վառ Գեծկոյ 1670-ական թվականներին»։ («Արարատ» 1914 թ., էջ 1160): Եթե նույնիսկ կասկածանքի ենթարկենք վերոհիշյալ ենթադրությունը, համենայն դեպս փաստ է, որ Մատթեոս Հովհաննիսյան հիշատակարանում արձանագրված են 1669—1673 թթ. տեղի ունեցած զեպերը, նշանակում է՝ գրիչը՝ Բաղդասարը № 7841 ձեռագիրը ընդգրկեցել է 1673 թ. հետո, եթե նկատի ունենանք, որ ժամանակագրությունը գտնվում է ձեռագրի վերջին երկու (316բ—318բ) էջերի վրա, ապա կարելի է ենթադրել, որ ձեռագրի ընդգրկե- նակնույց հետո գրիչը կազմել է առաջարկվող ժամանակագրությունը:

² Лэв-Пуль „Мус. династия“ էջ 214:

³ Ալիշան, «Արարատ», էջ 328:

⁴ Հմմտ. ներկա հրատարակություն, էջ 143, 181, Ժանոթ. 32, 33:

Ինչպես հիմա է պարզ դառնում, Հասան Ալին իշխել է մոտավորապես 8 ամիս, և եթե նկատի ունենանք IX ժամանակագրության վկայությունը, որ Զհանշահը սպանվել է Ճապաղչրի ճակատամարտում ձմռանը,¹ կնշանակի Զհանշահից հետո Հասան Ալին իշխել է 1467 թ. ձմեռվա սկզբից մինչև 1468 թվականի հուլիս ամիսը: Հետևապես Հասան Ալու իշխանության կեն-Պուլի նշած սահմանները ճիշտ չեն: Որ ժամանակագրության վերահիշյալ վկայու-թյունը ճիշտ է, հաստատվում են այլ սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով: Այսպես՝ 1471 թվին ընդօրինակած Ճառնատիրի հիշատակարանում կար-դում ենք. «Արդ գրեցաւ ճառս ի թագաւորութեան Հասան Պար[ո]նին, ի շրջա-գալութեան տօմարիս ԶԻ (1471): Արդ՝ Հասան բէկս այս, երեք տարի է, որ թագաւորեաց ի Պարս և յարևելս, և ի Միջագետս՝ ի հարաւ, և հիւսիս խաղա-ղութեամբ կաման աստուծոյ»:²

Հօգուտ վերահիշյալ հիշատակարանի վկայության, խոսում է նաև 1468 թ. ընդօրինակած Հայսմավուրի մի հիշատակարանը, այնտեղ կարգում ենք.

«... Գրեցաւ սուրբ մատենան ի ձեռն Մարգարէ կրօնաւորի ի գաւառիս Մենծկերտու, ի յանապատն որ կոչի Սիրունքարի, ընդ հովանեաւ ս. Յակոբայ, ի թվ. Հայոց ԶԺԷ (=1468 թ.) յաշխարհակալութեան Հասան բէկին... Եւ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ելաւ Թաւրիզու խանն եւ եկաւ յաշխարհս մեր...»:³

Ինչպես դժվար չէ նկատել, վերահիշյալ հիշատակարաններն Ակ-Կոյունլու Ուլուն Հասանի թագավորության սկզբնական նշրը որոշում են 1468 թվակա-նից, հետևապես Կարա-Կոյունլու Զհանշահի որդի Հասան Ալու իշխանության վերջին եղբոր ընկնում է 1468 թվականի մեջ:

Հետաքրքիր և բավական մանրամասն վկայություններ կան Ակ-Կոյունլու Յա-ղուպ փառիշահի սպանությունից հետո տեղի ունեցած գահակալական կռիվ-ների և զանազան ասպատակությունների մասին: Բ հատվածում մի շարք հայտնի դեպքերի՝ Հասան բեկի 1476 թվականի Վրաստան արշավելու և գե-րեվարելու,⁴ ինչպես նաև 1500—1501 թվականներին շահ Իսմայիլի և Ակ-Կոյունլու վերջին ներկայացուցիչ Նուր Ալվանդի միջև տեղի ունեցած կռիվ-ների մասին,⁵ նույնպես գանում ենք ստույգ վկայություններ:

Իսկ ժամանակագրության Հակոբ Հիսուաի հատվածն ընդգրկում է հեղի-նակի ժամանակակից անցողարձի հիշատակությունները, որոնց երբեմն ինքը, հեղինակը մասնակցել է, ասենք 1631 թվականին որպես նվիրակ Հնդկաստան գնալը և այլն: Սակայն կան առանձին վկայություններ, որոնք երբեմն նշված են իրականից մեկ տարվա տարբերությամբ, օրինակ Հասան բեկի սպա-նությունը 1478 թվականի փոխարեն նշված է 1477 թ.: Շահ Թահմազի սպա-նությունը 1576 թ. փոխարեն՝ 1575 թ. կամ տաճիկների կողմից 1635 թ. Նրե-վանի գրավումը հիշված է 1636 թվին:

Տողատակ տրված է Հակոբ Հիսուաի ինքնագիր օրինակի տարբեր-վածքները:

¹ Տես ներկա հրատարակության 143 էջում.

² Հմմտ. Ալիշանի «Այբարատ», էջ 328:

³ № 6273, էջ 185ր:

⁴ Գ. Սրուանձտեան, «Թորոս աղբար», մասն Բ, էջ 377:

⁵ Հմմտ. 1476 թ. ընդօրինակած Հայսմավուրքի հիշատակարանի հետ: (№ 4515, էջ 216—217):

⁶ Հմմտ. Բարսեղ Արճիշեցու ժամանակագրության հետ (տես՝ ներկա հրատարակու-թյան 126—129 էջերը):

XIII

Յամի տեառն ՌՆԻ (1420) ի Սամիսոն քաղաք, որ է մերձ ծովին 316բ
Պոնդոսի, կրակ անկաւ և զքաղաքն առ հասարակ այրեաց ծայրէ
ի ծայր:¹

Դարձեալ ի նոյն ամին Ունկարաց կայսրն կոտ[ռ]րեաց
5 զթուրքն, որ է Դրիշին, և կոտորեաց ի զօրաց թուրքին ՀՌ
(70000) մարդ:²

ՌԴՃԿԸ (1468) թվին, ապրիլ ԺԷ (17), գատիկ գիշերն ցուրտ
արար զայգիսն տարաւ զմատն և զծառն:

[ՌԴՃ]ՀԹ (1479) թվին կարկուտ երեկ մայիս ամսոյ ի ԻԴ
10 (24) զայգի և զցորեան դամէնն ընաջինջ արար:

[ՌԴՃ]ՁԱ (1481) թվին դարձեալ ցուրտ արար, զայգիսն
տարաւ:

ՌՇԽԵ (1545) թվին թոթուռն երեկ, մորեխն երեկ, զուշն
վերայ էր, մահն երեկ պատեաց, ժանկ երեկ գախլն յիշացոյց:

15 Յամի տեառն ՌԴՃԿԷ (1467) թվին Ջանհանշայ իմիրզէն,
գնաց ի Հասան բէկին յաշխարհն և սպանաւ ի ձեռն Հասան բէ-
կին:³ Հասան Ալին Մակուայ բերդուքն բանդի էր ը դուս էրեկ և 17ա
Թազաւորեաց մեր աշխարհիս մինչև Ը (8) ամիս, յետ էնդոր
Հասան փատիշահն էրէկ Հասան Ալին սպանէց, զմեր աշխարհս

20 էառ և Թազաւորեաց [ՌԴՃ]ԿԸ (1468) թվին:⁴

[ՌԴՃ]ՀԶ (1476) թվին Հասան բէկին գնաց գ՛լրաստուն,
Թալանէց ու անթիւ անձինք կոտորէց և գերի արար:⁵

[ՌԴՃ]ՀԷ (1477) թվին մեռաւ իւր մահուամբ:⁶ Սօլտանն
Թազաւորէց:⁷

25 [ՌԴՃ]ՁԱ (1481) թվին Յազուպ բէկն կըռուեցաւ զՍօլտանն
սպանէց և ինքն Թազաւորէց:⁸

[ՌԴՃ]Ղ (1490) թվին գնաց ի Ղարապաղն, մայրն և իւր
եղբայրն մահադեղ արբուցին Յազուպ բէկին, նա իմացաւ մօրն
և իւր եղբօրն՝ Յուսայի բէկին մահադեղէն խմեցոյց, ի միասին

30 մեռան, ի Ղարապաղն:⁹ Սովի Խալիլն էառ զՅազուպ բէկին որ-
դին զԲայնսանդուրն և Թազաւորեցոյց, և բազումք ի Թազաւո-
րական ցեղիցն սպանէց:¹⁰ Նուէմբեր ամսոյ ի վերջէն, մեծամեծ
պաքրնէքն յամէն յաղացան, Խալիլ բէկին: Նա գարունքն գնաց
ի յե¹¹ Փօռակ:¹² Շահալին վերայ, սպանէց գնա և զՈւղուլու

35 Մահմատի որդին:

[ՌԴՃ]ՂԱ (1491) թվին անդի դարձաւ ի Վանայ աշխարհն
Սուլէյման բէկին վերայ, Սուլէյմանն սպանէց գնա, օգոստոս

ամսոյ ի մուտն էառ զԲայնսաղուրն և դարձաւ ի Թօրէզի:¹³ Ըոքս-
տամ իմիրզէն բերդուս քանդի էր:

[ՌԴՃ] ՂԲ (1492) Թվին Իրրահիմ իմիրզէն¹⁴ քաղում գօրօք
էրեկ, մայիս ա[մս]ոյ ի ԺԵ (15), զԸստամ իմիրզէն հանեց և
5 զնաց Սուլէյման բէկին վերայ: Ս[ու]լէյմանն փախաւ ի Գուրգս-
տան, և ըսպանաւ ի ձեռն Դանայ Խալիլ որդոյն, Նուրալի բէ-
կին:¹⁵ Հուսէին Ալի բէկն էառ ըղբայնսաղուր իմիրզէն, զնաց ի
Շրվան, ձմեռն եկաց ի տեղն, դարունքն ելաւ ի Շրվանա և
էրեկ ի Բազարչայն, Սաիա Ալի բէկն զնաց կռվեցաւ, յաղթէց
10 ու զԲայնսաղուրն բռնէց ՌԴՃՂԳ (1493) Թվին || տարաւ ի Թար- 317
վէզ խեղդեցին:¹⁶

ՌԴՃՂԷ (1497) Թվին Ուղուրլու Մահմասդն որդին, ուլ-
թան Ահմատն Սարմբուլ էր դուս էրեկ, Ըոքստամն զնաց դէմ,
կուրիչկարաց, եթող փախեաւ Ախլցխայ, անդից երեկ ի Ղաճարին
15 հեծէլն Ժողվէց, սուլթան Ահմատն էրեկ ի Թարվէզ, Ըստամն էրեկ
ի վերայ Զուղու դաշտումն կռվեցան, Ըստամն յ[աղ]թվեցաւ, սպա-
նաւ քաղում գօրօք:¹⁷ Ահմատն զնաց ի Թարվէզ սկսաւ մեծ պար-
նէքն բռնիլ, Իպայ սուլթանն փախեաւ, դիմաց էր աղատունն, Ահ-
մատն հետնն զնաց, Իպէն յետ դարձաւ Ահմատն ըսպանէց¹⁸ ձմեռն:
20 ԶՈւոռուստամի որդին, զԱլւանդ իմիրզէն¹⁹ երեւ ի Թարվէզ Թա-
ղաուր եղիր. դարունն որ ելաւ ՌԴՃՂԸ (1498) Թվին, Յաղուպ
բէկին որդին՝ Մուրատ խանն Շամախի էր, հեծել արար, էրեկ
Ալւանդին վերայ, Նախչանայ գետումն կռվեցան, Ալւանդին
զՄուրատ խանն բռնէց իղիր բերդում, զՊայանդուր Լաթիւ բէկն
25 իւր որդոյն իղիր ի մեր բերդումս. մին տարին անցաւ Աւդուլ
Բաղըն էրեկ բերդիս հէսար, բերդի մարդն զԼաթիւ բէկն հանէց
զնդանէ, վէր եկին զԱւդուլ Բաղըն բռնեցին զիրն բերդումն.
Լաթիւ բէկն զնաց զԻպայ սուլթանն սպանէց, էր աղատանն, զԱ-
լւանդին էառ ու իրեր ի թախթն:²⁰

30 ՌԴՃՂԹ (1499) Զահանշա իմիրզին աղէն Գանջայ իրեաց,
հեծէլ Ժսղովէց, ՌՇ (1500) Թվին նա ի Գանջայ իրեկ, Ալւանդին
Թարվիդոյ. Ղօչ դաշ[տ]ումն ճակատեցան, Զահանշին տղէն եթող
փախեաւ:²¹

ՌՇ (1500) Թվին Սուլին Շամախի իառ, զՇրվանէն սպա-
35 նէց:²² Աշունքն երեկ Շարուր,²³ զԱլւանդն փախուց զհեծելն կո-
տորեաց, ձմեռն զնաց ի Թարվէզ, դարունքն || զնաց Ալւանդին 318
վերայ, Ալւանդին խոյս իրեզ, իրեկ Թարվէզ:²⁴ Զահն էլ յետ դար-
ձաւ ի Թարվէզ, Ալւանդին էլ յետ փախաւ ի Դիարբէկ [իր և]
մեռաւ:²⁵

40 Թվին ՌԵՃՀԵ (1575) Զահ Թահմազն զուր ելաւ, Զահ Իս-
մային Ղահդայ բերդումն քանդի էր,²⁶ դուս էրեկ, ելաւ ի թաղթն,
մէկ տարի թաղաուրութիւն արար: Զհուր Խուզաբանայ փաթ-
շահն ելաւ ի թաղթն:²⁷ Գ (3) տարի սով բնկաւ, Գ (3) տարէն
յետն մահ երեկ, մահէն յետն էլ սով եկաւ. Ապրիլ Ը (8) կար-

41 Բերթումն, արեկ փիւ. էրեկ 42 զհուր ելաւ, Խուզաբանայ 43 սով 44 արեկ,
սով բնկաւ է (7) տարի աշխարհ[ի] հէնց իրերմանի էր փիւ. սով եկաւ, ապրիլն:

միւր կիրակին ցուրտ արար, այգին ծառն տունկն զամէն տա-
րաւ:

Թվին ՌեճՁԵ (1585) Ամիր Համզէն թախտ ելաւ Գ(3) տա-
րի փաթշահութիւն արէց.³⁸

5 Թվին ՌՈՒԻ (1627) Մաթէոս եպիսկոպոսն Միրանշեցի վաղ-
ջանեցաւ յուլիս ԺԳ (13).

Թվին ՌՈՒԹ (1629) և օգոստոս ամսի Ը (8) տէր Օգոստի-
նոս, ազդէն Բաջեցի, Պուտաղի որդի, ընտրեալ արքեպիսկոպոս
Նախշուանա երկրին, գնաց մեծն ի Հոռոմ օրհնեցաւ Ուրբանոս
10 հայրապետէ Ը (8) երրորդ, դարձաւ ի վիճակս Նախշուանայ,³⁹
Թվին ՌՈՂԱ (1631) ապրիլ ամսի Ա (1) մտաւ յերկիրս: Ապրիլ
ամսի Թ (9) ցուրտ արաւ, ծառու մատն ցուրտ տարաւ, ոչ ինչ
եմիշ չնայ:

Թվին ՌՈՂԱ (1631) ես՝ տէր [Յ]ակոբ Յիսուսի,⁴⁰ որդի
15 Եար Աղիզի, ազգաւ Դարբնեցի, ի գեղէն Կէծկո.⁴¹ առաքեցայ ի
Հնդկաց աշխարհն. վասն ողորմութեան.⁴² Շրջեցա ի քաղաքն
գլխաւոր՝ Գուա,⁴³ Մանիլա,⁴⁴ Չինքոչի,⁴⁵ դարձայ աստուծոյ ողոր-
մութեամբն ի գաւառս Երընջակ, բազում ապրանք՝ ԲՃ (200)
թուման, շուշանովա, ճիթէ, փողէ բերի, էր թիֆլ ՌՈՂՁ (1636)
20 դեկտեմբ[երի] ԻԵ (25) մտա տուն.

Այս ամի խոնդքարն էրեկ Երեան էառ:⁴⁶ Մուրթուզայ փա-
շէն եթող բերդունս || ինքն գնաց Թարվէզ, անդի դարձաւ իւր 318բ
աշխարհն.⁴⁷

Այս ամի Լէհաց Թագաւորն գէսպան առաքեաց մօտ շահ
25 Սաֆին. շահ Սաֆին պարոն տէր Օգոստինոս արքեպիսկոպոսն⁴⁸
առաքեաց Լէհաց աշխարհն, մօտ Թագաւորին՝ Լսաանիսլաւ զիս՝
Ծակորս Յիսուսի ընթեաց վերայինամօզ կարգիս միարանողաց
և աջորդ ժողովրդեանն: Այս ամի Մուրթուզայ փաշէն գերացուց
գաւառս ԳՃԻ (320) գերի, Ապարաներո գնաց և [ղ]ամենայն սպա-
30 նածն, տարածն, օլքէս դուս ելաւ ՌԵՃ (1500) ջան: Դարձեալ
այս ամի շահ Սաֆին էրեկ զընաց բերդին վերայ Գ (3) ամիս
նստաւ, մարտի ԺԵ (15) օրն երիշ ելաւ բերդին վերայ, Միր-
հաճին առին, մարտի ԻԲ (22) բերդն առին, Մուրթուզա փաշէն
մեռաւ: Շխիջան փաշէն, Իբրահիմ փաշէն, Մէիմուն փաշէն և այլ
35 բազում փաշունէք և զէիմի բռնէց, ողորկէց Ղահազա զալէն.⁴⁹
Մուրատ բէկն, Թահմազ դուլի խանն, որ բերդն տւէլին, զօնմիշ
ելաժ հետ խոնդքարին գնացին. շահն երբ յետ դարձաւ, օլքէս
գնաց գանգատ Մախսուտ սուլթանէն, մինչև Արտաւէլ, այն
տեղն սուլթանութիւնն կտրեցին, սուլթանութիւն տվին իւր
տղին Իմամ-Ղուլի բէկին:⁵⁰

1—2 այգին, ծառն, առկ[ն]կն զամէն, զամէն տարաւ, չինք գլխիլ թէ մեր ճարս
ինչ կնէր, սերմն գծեցինք ցուրտ ձմեռն կարէց, խիստ դժար ժամանակ էր, մեք տեսանք,
մորեկ տրեկ հասուլն զամէն կերաւ. փխ. այդին ծառն տունկն զամէն տարաւ: 4 փաշահու-
թիւն: 6 յուլիս ամսի փխ. յուլիս: 7 ամսի Ը աւուրն շաբաթ փխ. ամսի Ը, ֆրա փխ. տէր:
8 Պուտաղի, արքեպիսկոպոս: 9 Նախջանայ: 10 ութերրորդ փխ. Ը, Նախջան: 11 ի յեր-
կիրս: 13 յեմիշ չի նայ: 14 ֆրա փխ. տէր, Ծակորս: 15 Յեար, Դարբնեցի: 16 առաքե-
ցաւ: 17 Մանիլա, դարձաւ: 18 Երընջակ, շատ բազում: 19 շուշանովա, ճոթէ: 20 դեցեմբերի:
21 Մուրթուզայ: 22 չինքն, Թարվէզ: 25 Սաֆինի, Օգոստինոս արքեպիսկոպոսն:

ԾԱՆԹԱԿՐԱԹՈՒՆՆԵՐ

1. Տես և հմմտ. № 2037, էջ 187ա:
2. Տես և հմմտ. № 2037, էջ 187ա:
3. Տես վերևում էջ 175, ծանոթ. 14:
4. Տես վերևում էջ 175, ծանոթ. 15, 143:

5. Սույն վկայությունը հաստատում են նաև IX ժամանակագրությունը (տես ներքևում էջ 143) և 1476 թ. ընթերցանակաժամային Հայտնությունի հիշատակարանը (Ձեռ. № 4515, էջ 216—217), իսկ մի ավետարանի («Հանդէս Ամսօրեայ» 1948 թ., էջ 295) հիշատակարանի համաձայն՝ 1477 թ.:

Հենինգրադի Արևելագիտության ինստիտուտի հայկական ձեռագրերի ֆոնդի В—120 ձեռագրում (վերջինս Փիրղայեմյանի հավաքած հիշատակարանների ժողովածուի երկու մասում է) պահված մի հիշատակարանում Ուզուն Հասանի Վրաստան արշավելը նշված է 1478 թ. ներքո (էջ 19), որն անշուշտ սխալ է, որովհետև Ուզուն Հասանը մահացել է 1478 թ. հայտնության երեկոյին՝ հունվարի 5-ին ըստ Բարբարոյի և Անշիլիելլայի (տես էջ 176, ծանոթ. 23):

Վրացական աղբյուրները սույն արշավանքի մասին հիշում են երեք անգամ, ընդ որում երկու անգամ հիշում են ընդհանուր ձևով՝ «Բագարատ Թագավորի օրոք ղաեն Ուզուն—[Հ]ասանն իր զորքն ուղարկեց» (պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Բ, էջ 143, 144), միայն առաջին վկայության մեջ հիշվում է վերոհիշյալ արշավանքի տարեթիվը, «Քրոնիկոնի 164-ին ղաեն Ուզուն Հասանը զորք ժողովեց և եկավ Սոմխիթ՝ մոտենալով Բարբայանների և Որբեթի ստորոտին...» (նույն տեղ, էջ 135):

Քրոնիկոնի 164-ը հավասար է մեր թվականության 1476 թվին (164+1312): Ինչպես տեսնում ենք սույն վկայությունը ևս հաստատում է ժամանակագրության տեղեկությունը:

Պետրուշևսկու կարծիքով Ուզուն Հասանը երեք անգամ արշավել է Վրաստան այն նվաճելու նպատակով, սակայն առաջին արշավանքը նշելով 1466—67 թ., մյուս արշավանքների տարեթիվները նա չի նշում (տես «Сборник статей...», выпуск I, стр. 175):

6. Տես էջ 176, ծանոթ. 23:

7. Ուզուն Հասանն ուներ 6 որդիներ՝ Խալիլ, Ուլուրլու Մահմեդ, Յաղուր, Մեսիխ, Յուսուֆ և Մախսուտ: Ուզուն Հասանի մահից հետո, հաջորդեց անդրանիկ որդին միջոցա Խալիլը, որն ընդամենն իշխել է կես տարի: Մյուս եղբայր Յաղուրն ապստամբեց Խալիլի դեմ: Երկու բանակների ճակատամարտը, որը տեղի ունեցավ Խոյի մոտ 1478 թ. հուլիսի 15-ին, վերջացավ Խալիլի՝ պարտությամբ և սպանությամբ: Յաղուրը գրավեց Քավրիզը և իրեն հռչակեց Ակ-Կոյունլուների թագավոր, իշխելով 1478—1490 թ. թ.: Հմմտ. Զ. Բարբարո և Զ. Անշիլիելլո («Ուղեգրություններ», հ. Ա, էջ 208, 268):

8. Յաղուրի թագավորության տարեթիվը սխալ է, տես վերևում ծանոթ. 7:

9. Յաղուրին թունավորել է հարազատ մայրը: Յաղուրի մահից հետո Ակ-Կոյունլուների պետության մեջ սկսվեց գահակալական կռիվներ, որը և հասցրեց պետության կործանմանը:

10. Սուֆի Խալիլն Մովսիլ ցեղի էմիրն էր, որի օժանդակությամբ Յաղուրի մահից հետո թագավորական գահին բարձրացավ վերջինիս որդի Բայանզուրը: Դահի համար կային այլ հավակնորդներ՝ Իրակում, Բայանզուր բեկը Ուզուն Հասանի որդիներից մեկին հռչակեց փաղիշահ: Շահալին՝ Համադանում, թագավոր հռչակեց Ուզուն Հասանի թոռան Մահմուդին (Ուլուրլու Մահմեդի որդին): Մի ուրիշն էլ առաջ էր քաշել Ուզուն Հասանի մի ուրիշ թոռան՝ միջոցա Ռուստամի թեկնածությունը: Սուֆի Խալիլին հաջողվում է գահի վերոհիշյալ հավակնորդներին սպանել, իսկ Ռուստամ բեկին գերում է և ձերբակալում Երնջակ բերդում (Տես Петрушевский, «Гос-а Азербайджана в XV в. «Сборник статей», выпуск I, стр. 176):

11. Բնագրում մի ռառբազ է թողնված:

12. Բնագրի «Փոսակը» թուրքմեն «Պորնակ» կամ «Պյունակ» ցեղի անվան աղավաղումն է: Այդ ցեղի էմիր Շահալին առաջ բաշեց Ուղուրլու Մուհամմեդի որդու Մահմուդի թեկնածությունը (տես ժանդ. 10):

13. Բայանդուրի վրա մեծ էր նրա խնամակալի՝ Սուֆի հալիլի ազդեցությունը, այդ բանի հետ չէր հաշտվում Ուղուն Հասանի զորավարներից՝ Սուլեյման Բիթան օզլին: Երկու բանակները 1491 թ. հանդիպում են Վանի մոտ: Տեղի ունեցած կռվում սպանվում է Սուֆի հալիլը: Դրանից հետո Սուլեյմանը պետության մեջ գերագույն իշխանությունը վերցնելով իր ձեռքը, իրեն հռչակում է էմիրների էմիր (էմիր-ալ-ումար): Վերջինս Բայանդուրին ձեռք չտվեց և շարունակեց կառավարել երկիրը նրա անունից մինչև 1492 թ. (Տես Петрушевский, նույն տեղ, էջ 176):

14. Իբրահիմ իմիրզեն կռվում էր նաև Ալբա սուլթան, որը Ակ-Կոյունլուների առաջին փառիշաճ Ղարա Յուլուկ Օսմանի (1378—1406 թ. թ.) թոռներից մեկն էր և Դանա հալիլի որդին: Ժամանակագրության սույն վկայությունը համա. Петрушевский, «Гос-а Азербайджана XV в.», նույն տեղ, էջ 176—177:

15. Նուրալի բեկն Ալբա սուլթանի եղբայրն էր, Դիարբեքի էմիրը: Համա. Петрушевский, նույն տեղ, էջ 177:

Լենինգրադի Արևելագիտական ինստիտուտի հայկական ձեռագրերի ֆոնդի В—120 ձեռագրում կարդում ենք. «Այսօր փախեալ Սուլեյման բեկն ի Քավրիզու, թվին Ջեմ (=1492) արեգի 9 (=3), յաւոր ամառնամտին երեսաց Հոստամ Ամիրդին» (էջ 24): Այսինքն՝ 1492 թ. հունիսի 18:

16. Պետրուշենկու կարծիքով, Բայանդուրի և Ռուստամ բեկի կռիվների մասին մեզ հասած տեղեկությունները հակասական են: Նրա մոտ վերոհիշյալ կռիվներին վերաբերող պատմության շարադրանքը բավական չեղվում է առաջարկվող ժամանակագրության վկայությունից: Պետրուշենկին այն կարծիքին է, որ իր շարադրանքը հնարավոր փոփոխության կարող է ենթարկվել, նոր նյութերի հայտնաբերման շնորհիվ (տես և համա. նույն տեղ, էջ 100):

17. Ահմեդի և Ռուստամ բեկի կռիվը տեղի է ունեցել 1497 թ. մայիսի սկզբին: Այդ կռվում վերջինիս զորքերը շահալիվեցին և ինքն էլ սպանվեց: Ահմեդին միացան իշխանների մի մասը Ալբա սուլթանի գլխավորությամբ: Այսպիսով Ահմատը Քավրիզում հռչակվեց թագավոր 1497 թ. մայիսի 3-ից և իշխեց ընդամենը 7 ամիս մի բանի օր:

18. 1497 թ. վերջերին Ահմեդի դեմ խռովություն բարձրացավ Ալբա սուլթանի և Ֆարսի փոխարքա Կասիմ բեկի գլխավորությամբ: Քշնամի բանակները հանդիպեցին Սպահանի մոտ, ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1497 թ. դեկտեմբերի 13-ին: Ահմեդը պարտվեց և սպանվեց: (Տես Петрушевский, «Гос-а Азербайджана в XV в.», նույն տեղ, էջ 179):

19. Սուլեյ վկայության հակառակ Պետրուշենկին Ալվանդին համարում է Ուղուն Հասանի Յուսուֆ որդու տղան: (Տես նույն տեղ, էջ 179):

20. Սուլեյ կռիվները դարձյալ չեղվում են Պետրուշենկու շարադրանքից: Տես և համա. Петрушевский, նույն տեղ, էջ 179):

21. Կարծում ենք խոսքը վերաբերում է սուլթան Հուսեյնին, որն այս շրջանում իշխում էր Սևանա լճի շրջակայքում և որը ոչ թե Ջահանշահի որդին էր, այլ նրա ժառանգներից: Ղոչ դաշտը գտնվում է Գարդմանում, Գանձակից հարավ արևմուտք, իսկ Մածնարեքից և հաշակապից հարավ, Գանձակ գետի ձախ ափի վերին հոսանքում:

22. Խոսքը վերաբերում է շահ Իսմայիլի կողմից Շամախի գրավմանը: Ժակատամարտը տեղի է ունեցել 1500 թ. աշնանը Ջարանի մոտ (Գյուլիստանի մոտերքում): Այս կռիվների մասին հիշում է նաև Ջիլանի Մարիա Անշիռլիլուն (տես «Ուղեգրություններ», հ. Ա, էջ 274—275: Համա. նույն տեղ, էջ 328, Петрушевский, «Гос-а Азербайдж. в XV в.», նույն տեղ, էջ 230—231):

23. Պետրուշենկին շահ Իսմայիլի և Ալվինգի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտը դնում է 1501 թ. ներքո (նույն տեղ, էջ 233): Համա. նաև Բարսեղ Արճիշեցու վկայության հետ (տես վերևում, էջ 126): Պատմական Շարուրը տարածված է Արփա գետի (Արևելյան Արփաշայի) ստորին հոսանքում:

24. Այս դեպքերը Պետրուշենկու հաշվումներով տեղի են ունեցել 1502 թ. (տես նույն տեղ, էջ 233):

25. Ալվանդի մահվան հանգամանքների մասին վկայում է նաև Զիռվան Մարիա Անշիուելլոն (Տես և հմտ. «Ուղեգրություններ», հ. Ա, էջ 280—281)։

26. Խոսքը վերաբերում է շահ Թահմադի երկրորդ որդուն՝ Իսմայիլ II-ին, որը համաձայն Հեն-Պոլի իշխել է 1576—1578 թ. թ.։ Վինչենցո դ' Ալեսանդրին բավական մանրամասն է խոսում Իսմայիլի բանաարկության հանգամանքների մասին (Տես «Ուղեգրություններ», հ. Ա, էջ 335—336)։ Իսմայիլ II-ը թագավորել է մեկ տարուց մի քիչ ավելի։ Բնադրի Ղահգահ բերդը պամական Անհուշ բերդն է (Պարսկաստանում)։

27. Մուհամմեդ Խուդարենդեն՝ Սեֆյան զինաստիայի անճարակ շահերից մեկը, իշխել է 1578—1587 թ. թ.։

28. Ըստ երևույթին խոսքը վերաբերում է Մ. Խուդարենդեի ավագ որդուն։

29. Օգոստիանոս Բաշեցու ճանապարհորդական նոթերը, տես «Նշխարք մատենագրութեան Հայոց» Բ. Պատկանյան, Ս. Պեհերբուրգ, 1884, էջ 5—23։

30. Խոսքը վերաբերում է եզվիտական օրդենին (հիմնադրվել է 1537—38 թվերին Իբնատիոս Նուրադի կողմից)։ Օգոստիանոս Բաշեցու մահից հետո Հակոբը ընտրվում է նրա տեղը, ինչպես վկայում է Անտոնիո Նազարոնը (տես «Նշխարք մատենագրութեան Հայոց», էջ 24)։

31. Արդյո՞ք Մակուի հյուսիսում գտնվող Կեծուկ գյուղը չէ։

32. Հակոբը Անտոնիո Նազարոսի հետ 1643 թ. նույնպես ուղևորվում է Ամերիկա նյութական միջոցներ հավաքելու նպատակով (տես Ա. Հովհաննիսյան «Նոր նյութեր հայ-ունիթորական պատմագրությունից», «Արարատ», 1914, էջ 1110)։

33. Քաղաք Հնդկաստանի արևմտյան ծովափին, Բոմբեյ նահանգում։

34. Ֆիլիպյան կղզիների մայրաքաղաքը, գտնվում է Լուսոն կղզու արևմտյան ծովափին։

35. Արդյո՞ք Քոչին քաղաքը չէ, Հնդկաստանի արևմտյան ծովափի հարավային մասում։

36. Մուրադ IV-ի կողմից Երևանի գրավումն այստեղ նշված է Իրականից մեկ տարի ուշ։ Զարմանալին այն է, որ սույն վկայությունը հաստատում է դեպքերին ժամանակակից անձնավորություն։ Լենինգրադի Արևելագիտական ինստիտուտի հայկական ձեռագրերի ֆոնդի С—52 ձեռագրում (որն ընդօրինակված է 1665 թ.) գրել Աթանասը գրում է. «...Քանզի թվին ՌՁԵ (=1636) եկն սուլթան Մուրատն և էառ զԵրևան և մեր գեղովք մերովք և ազգականօք վտարանդեալ գնացար ի սահմանս Կիլիկիցոց բաղում վշտիւր... Եւ այժմ եկեալ յարեցեալ ի Կարս քաղաքի մեր և ստացող սորա բեռին իմ Միքայել դպիրնա։ (Հմտ. Ձեռ. Ձ 8509, էջ 128բ)։ Համաձայն Ա. Դավրիժեցու օսմանյան բանակը Երևանը պաշարեց 1635 թ. հուլիսի վերջին և 9 օր պաշարելուց հետո (էջ 316) օգոստոսի 8-ին գրավեց այն («Հանդես Ամսօրեայ», 1934 թ., էջ 331) և ապա արշավեց Թավրիզի վրա և այն գրավեց սեպտեմբերի 12-ին («Ազգագրատուն», էջ 2433)։ Ֆրանսիական ճանապարհորդ Շարդենը սույն դեպքը դնում է 1635 թվի ներքո («Путешествие Шардена по Закавказью в 1672—1673 г.г.» Тифлис. 1902, стр. 245)։

Մատենադարանի № 713 ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Թվին Հայոց ՌՁԴ (=1635)-ին իրեկ խոնդարն Ը (=8) օրումն Արևանայ բերքն առաւ յետ դարձաւ...» էջ 58ա (հմտ. նույն տեղ, էջ 15բ, այսինքն 1635 թ. օգոստոսի 8-ին)։ Տես նաև ներքևում XVI ժամանակագրություն, ծանոթ. 17։

37. Մուրթուզա փաշան Մուրադ IV-ի զորավարներից էր։ Ա. Դավրիժեցին այդ մասին հետևյալն է գրում. «...և ի նախարարաց իւրոց զմն բարեբարոյ և խելացի իշխան՝ որում անունն էր Մուրթուզայ փաշայ, հաստատեաց իշխան ի մէջ բերդին տասն և հինգ հազար սպանազեն և ընտրեալ հեծելօք. և ինքն անցեալ գնաց ի Թավրիզ քաղաք, և անտի դարձաւ ի վերայ Վանայ և գնաց ի տեղի իւր» (նույն տեղ, էջ 315—317, հմտ. նույն տեղ, էջ 642)։

38. Հակոբ Հիսուսիի ինքնագիրն այստեղ ընդհատվում է։

39. Ա. Դավրիժեցին շահ Սեֆիի կողմից Երևանի պաշարման տևողությունը նշում է «յաւուրս իննսուն և երեք» (նույն տեղ, էջ 317)։ Օրմանյանի հաշվումներով պարսիկները Երևանը գրավել են սեպտեմբերին («Ազգագրատուն», էջ 2434), մինչդեռ առաջարկվող ժամանակագրության համաձայն Երևանը 3 ամիս պաշարելուց հետո 1636 թ. մարտի 15-ին դիմելով գրոհի, այն գրավում են մարտի 22-ին, իսկ ըստ Ակինյանի՝ ապրիլի 1-ին («Հ. Ամսօրեայ», 1934 թ., էջ 332)։ Երևանի գրավման մարտերի ժամանակ սպանվում է բերդապահ Մուրթուզա փաշան, իսկ կենդանի մնացած մի քանի թուրք զորավարներ գերվում են և բանտարկվում (հմտ. Ա. Դավրիժեցի, էջ 642)։

40. Բնագրին այստեղ վերջանում է, սակայն ժամանակագրության վերջում գտնում ենք հետևյալ հիշատակությունը, որ թողել են Կեծկո վանքի վանականները.

«Տէր Պօղոս (կարմիր թանաքով)»

Քվին Ռիլէ (1637) մարտ ամսոյ առաջին օրն, սկիզբն առինք վանաց սրբատան, յետքի դարն կտրեցինք, ընձան շինեցինք, բազում աշխատեցանք ի վերայ հէսարին և ընձանին։ Նախ ես՝ տէր Յակոբս Յիսուսի վերախնամող կարգիս, ես՝ տէր Մաթէոս, ես՝ տէր Զվանս Շահբունեցի, ես՝ տէր Մաթէոս աւագ սարկաւագ, ես՝ տէր Մաթէոս կիսասարկաւագ, ես՝ տէր Դրիգորս՝ ես՝ տէր Թումէս, ես՝ Ֆ[րա] կօնֆէրս հաշատուրս, և վանքի միաբանս բազում յիշեալ ցար ձեռօք մերօք, ով որ տեսնու կամ կարդայ մի հայր մեղայիւ զմեզ յիշէ. և ինքն յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ։ Սաֆարն, որ Բաղվան էր մոզին (?) նա եղ խառատն, տէր Յակոբ էր և ամիրն...» (բնագիրն այստեղ ընդհատվում է)։